

JAN ADAM

Jan Adam a University of Calgary nyugalmazott professzora.

A piacgazdasági átmenet keletközépeurópai tükörben

A szocialista rendszer összeomlása óta eltelt öt évben Magyarország nagy előrehaladást ért el a magántulajdonon alapuló piacgazdaság létrehozásában. Annak ellenére sem tudta viszont a mély gazdasági visszaesést elkerülni, hogy a fokozatos átmenet stratégiáját választotta. Az átalakulás első éveiben (1990 és 1992 között) nem annyira a pénzügyi, mint inkább a költségvetési politika és más okok idézték elő a visszaesést, később azonban az elkövetett gazdaságpolitikai hibák mellett a monetáris politika recessziós hatása is erősödött. A visszaesésnek azonban mindeddig nem volt olyan súlyos hatása az életszínvonalra, mint Lengyelországban vagy Csehszlovákiában.*

Minden közép és keleteurópai ország lényegében ugyanazt a stratégiát alkalmazta, melynek két változata a fokozatos átalakítás és a sokterápia volt. Magyarország az előbbi módszert választotta. Itt a legtöbb közgazdász úgy foglalt állást, hogy nincs szükség szélsőséges módszerek alkalmazására, mert a korábbi gazdasági reformok révén már megkezdődött a piacgazdaság kiépítése. A magyarok ezenfelül hozzászórtak a problémák fokozatos megoldásához. Jó példa erre az ártorzulások múltbeli kiküszöbölésének módja: miközben Lengyelország egylépéses stratégiához - nagyarányú áremelésekhez - folyamodott, mely rendre visszajára fordult, Magyarország az arányok fokozatos változtatásával próbálkozott.

Csehszlovákiához és Lengyelországhoz hasonlóan Magyarországon is a restriktív pénzügyi és költségvetési politika került a piacgazdasági átmenet stratégiájának középpontjába. A magyar kormány mindazonáltal nem alkalmazott olyan szigorú monetáris restriktíót, mint amire a másik két országban sor került. Velük ellentétben Magyarországon gyorsabban nőtt a nominális pénzkínálat, mint a nominális GDP, más szóval, emelkedett a reálpénzkínálat 1990ben és 1991ben (JELENTÉSEK... [1992] 15. o.). Ennek megfelelően az üzleti hitelek felvételének lehetőségei sem voltak annyira korlátozottak, mint a másik két országban. Kezdetben a kamatlábak is alatta maradtak az inflációs rátának, ami szintén kedvező volt a hitelfelvevők számára. A nominális kamatláb azonban gyorsan emelkedni kezdett 1990ben, s 1992 elejére érte el a legmagasabb értékét. Azonban már ezt megelőzően pozitívvá vált a reálkamatláb, s meglehetősen magas szinten maradt még 1993ban és 1994ben is.¹

A költségvetési politika egyik célja az államháztartás kiegyensúlyozása volt, amely így az infláció elleni harcot is szolgálta volna. Az egyensúly javítása érdekében jelentősen csökkentették a költségvetési szubvenciókat és a kormányzati beruházásokat, másrészt pedig növelték az adókat. Az említett intézkedések ellenére Magyarország egyre súlyosabb költségvetési deficitől szenvedett, az utóbbi két évben még Lengyelországnál is inkább, Csehországról nem is beszélve, ahol sikerült egyensúlyba hozni az állami költségvetést. A magyar költségvetési deficitnek szerteágazó okai voltak, melyekről a következőkben részletesebben is szólunk.

A gazdasági visszaesés okai

Az alkalmazott átalakulási stratégia szükségképpen visszaesést váltott ki Csehszlovákiában és Lengyelországban. Főképpen a restriktív monetáris, fiskális és jövedelmi politikának voltak recessziós hatásai, valamint az árak liberalizálásának és az állami szubvenciók tömeges eltörlésének. Mindezek

az intézkedések közvetlenül és közvetve is korlátozták a fogyasztási cikkek és beruházási javak iránti belföldi keresletet, ami a multiplikátorhatás közbejöttével a kibocsátás csökkenésére vezetett. Minthogy Magyarország fokozatosabban és kíméletesebben alkalmazta ezt az átalakulási stratégiát, s a reálbérek is kevésbé estek, az aggregált kereslet kisebb mértékben húzódott össze, mint a másik két országban. A visszaesésben ezenfelül más tényezők is közrejátszottak. A továbbiakban először azokat tárgyalom, amelyek a három országban közösek voltak, s utóbb térek rá azokra, amelyek csak Magyarországon érvényesültek.

A visszaesés általános okai

A KGSTn belüli s főleg a Szovjetunióval folytatott kereskedelem összeomlása volt talán a legfontosabb tényező. Ez nemcsak piacvesztéssel járt, hanem az olcsó energia és nyersanyagforrások elvesztésével is, ami nagy csapást jelentett a termékek versenyképességére. Úgy tűnik számomra, hogy ez a tényező súlyosabban érintette Magyarországot, mint a másik két országot; mindenesetre az ipari termelés 1991. évi nagyarányú csökkenése nagyrészt a Szovjetunióval folytatott kereskedelem összezsugorodásának tudható be. Néhány közgazdász azonban, főképpen a sokkterápia szószólói, nagyobb jelentőséget tulajdonítanak e tényezőnek, mint amit megérdemel. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy bizonyos mértékben mindhárom ország ellentételezni tudta a volt KGSTországokkal folytatott kereskedelmének csökkenését az OECDországokba irányuló export növelésével.

A visszaesésben kétségkívül nagyon fontos szerepet játszott az állami vállalatokkal kapcsolatos politika is, amelyet KOLODKO [1992] az állami szektor hűtlen kezelésekként jellemez. A posztoszocialista kormányzatok helyesen döntöttek, amikor felhagytak a mikroszintű gazdálkodás irányításával, helytelen volt azonban egyúttal az állami vállalatoknál történetek iránt nagymértékű közömbösséget tanúsítani. Akkor fordítottak volna megfelelő gondot a vállalatokra, ha - többek között - bevezették volna a vállalatvezetők értékelésének hatékony rendszerét; felfogták volna a gyors demonopolizáció szükségességét; csökkentették volna a vállalatok jövőjének bizonytalanságait, függetlenül attól, hogy privatizálják-e ezeket, és ha igen, akkor hogyan. E feladatok elvégzésének hiányosságai hozzájárultak a termelés csökkenéséhez. A privatizálással kapcsolatos bizonytalanság rossz hatást gyakorolt a beruházásokra, egyes esetekben pedig tőkevesztésre vezetett. Ráadásul az első magyar posztkommunista kormányzat röviddel hatalomra kerülése után elrendelte a vállalati vezetők újraválasztását. Arra számítottak ugyanis, hogy ezen a módon meg lehet tisztítani a vállalatokat a kommunista vezetőktől. Ezt a célt ugyan nem érték el (csak kevés vezetőt nem választottak újra), az akció által keltett bizonytalanság azonban károkat okozott a gazdaságnak.

Lengyelországhoz és Csehszlovákiához hasonlóan Magyarországon is eladósodtak a vállalatok a régi rendszerben, de a vállalati tartozások az átmeneti időszakban hatalmas mértékben felduzzadtak. Ennek a jelenségnek több oka volt. Áremelkedésekre számítva, a vállalatok feltöltötték készleteiket, még mielőtt meghozták volna az átalakulást beindító intézkedéseket, de nem vették kellőképp számításba ezen intézkedések következményeit, beleértve az infláció keresletcsökkentő hatását. Az eladások azonban csökkentek, s számos vállalat inkább készletre termelt, csak hogy elodázhassa dolgozóinak elbocsátását, ami szintén hozzájárult a tartozások emelkedéséhez és a fizetéképtelenség terjedéséhez. A vállalati fizetéképtelenség lerontotta a kereskedelmi bankok betét és hitelállományának viszonyát, és erősen megemelte a hitelfelvétel költségeit. Erre, valamint az eladósodott vállalatok hitellehetőségeinek beszűkülésére való tekintettel nem túlzás a hitelpiac összeroppanásáról beszélni, amely kisebb vagy nagyobb mértékben mindhárom országban bekövetkezett, a gazdaságra gyakorolt összes következményével együtt. A vállalati eladósodottság mind Magyarország, mind a másik két ország számára nagy fejfájást okozott, mert veszélybe sodorta a bankok fizetőképességét (BRUNO [1992], EHRLICH-RÉVÉSZ [1992] 110-114. O., GROSZEK-RAK [1992], KOUBA [1992]). A magyar kormány ezt a problémát a bankok feltőkésítésének vitatható eljárásával próbálta megoldani (MINK [1994]).

A reformok tervezői abból indultak ki, hogy bizonyos átalakítási feladatokat a kormányzatoknak kell megoldani: véghez kell vinniük a privatizációt és meg kell alkotniuk a piacgazdaság jogi kereteit, a többit pedig a piaci erőkre kell bízni. Feltételezték, hogy ezáltal felszabadíthatók a gazdasági

növekedés hajtóerői. Ez a megközelítési forma különösen jellemző volt Csehszlovákiára és Lengyelországra, ahol neoliberaisok foglalták el a gazdaságirányítási kulcspozíciókat. Ezt a politikát az IMF is támogatta, mely úgy vélte, az erőteljesebb beavatkozással csak ártanak a gazdaságnak.² Az IMF ellenezte viszont az iparpolitika alkalmazását, pedig sok történelmi példa mutatja ennek szükségességét, főképpen az átmeneti korszakban.³

A piaci önszabályozó erők néhány híve időközben módosította nézeteit. Közéjük tartozik Kornai János is, aki így indokolja álláspontjának kiigazítását: "...a kiigazítás mellett szól az a felismerés, hogy a jelenlegi magyar politikai és gazdasági helyzet, ha kizárólag a spontán önmozgásra várunk, létrehozhatja azt, amit a közgazdaságtan az »alacsony színvonalon megrögződő egyensúly csapdájának« (lowlevel equilibrium trap) nevez" (KORNAI [1993] 596. o.). Az átalakulási stratégia kidolgozása során csekély figyelmet szenteltek a régi értékrendszernek és annak, hogyan befolyásolja ez a vezetők és dolgozók viselkedését az átmenet folyamán. A legtöbb munkás és vezető utálta a régi rendszert, és változást óhajtott, néhány értékével mindazonáltal mégis azonosította magát, különösen azokkal, amelyek a szociális programokhoz, a teljes foglalkoztatottsághoz és a kiegyenlített jövedelemelosztáshoz kapcsolódtak. Az életszínvonal csökkenése, a munkanélküliség fenyegetése, mely sokak számára valósággá is vált, megnehezítette a piacgazdasághoz való alkalmazkodást és a piaci kultúra elsajátítását, ami szintén negatív hatást gyakorolt a gazdaság teljesítményére.

Nyilvánvalóan azt is a visszaesés okai között kell számon tartani, amit KORNAI [1993] a koordináció zavarainak nevez. Az országok egy részében - Magyarország nem tartozik ide - olyan körülmények között indult meg az átalakulás, ahol hiányzott a piaci infrastruktúra és intézményrendszer. A piaci intézmények kialakítása Magyarországon ugyan már korábban megkezdődött (a kereskedelmi bankok és a tőzsde létrehozásával és a piac működéséhez szükséges jogszabályok megalkotásával), de távolról sem vált teljessé. Időre, tapasztalatokra, tudásra van szükség, míg az egyes intézmények közötti bonyolult kapcsolatok létrehozhatók, és kiépülhet az egységes, hatékony koordinációs mechanizmus. Az utóbbi képes lesz már mozgásba hozni olyan erőket, amelyek gyors választ adnak a makroökonómiai irányítás vagy a piac változásaira. Bár a hatóságok már ugyanazt a fogalomkészletet és statisztikai rendszert használják, mint a rokon nyugati intézmények, de lépéseik és politikájuk mögött részben még más folyamatok húzódnak meg. Röviden: a régi tervgazdasági rendszert felszámolták ugyan, de a piaci viszonyok még nem fejlődtek teljesen ki, és emiatt a makroökonómiai politikának sem lehetnek ugyanazok a hatásai, mint a fejlett piacgazdaságokban.

A visszaesés további tényezője volt a gyors nagybani privatizáció, és az alulról jövő privatizáció elhanyagolása. Az átalakulás megtervezői között elterjedt az a nemzetközi pénzügyi intézmények által is alátámasztott nézet, hogy a gyors privatizáció segíthet túljutni a gazdasági visszaesésen. Kétségtelenül előnyös a vegyes tulajdon a gazdaság számára, azonban a hozzá vezető út (a privatizáció) rontja a gazdaság teljesítményét - legalábbis egy ideig -, mert munkanélküliséget okoz és visszafogja a keresletet (KORNAI [1993],⁴ KÖVES [1994]).

Végül, de nem utolsósorban a nagy külföldi eladósodás rontotta mind a fizetési, mind a költségvetési mérleget, ami elsősorban Lengyelországra és Magyarországra vonatkozik. Ez a modern technika importját is akadályozta. Lengyelországgal ellentétben, melynek sikerült adósságon könnyítést elérnie, Magyarország nem volt ilyen szerencsés, bár itt a legmagasabb az egy főre jutó adósságállomány.

A közép és keleteurópai országok nyugati pénzügyi segítségre számítottak a piacgazdasághoz való átmenet megtervezésének időszakában. A nyugati pénzügyi segítségre vonatkozó - prominens nyugati vezetők által felkeltett - várakozások csak csekély mértékben váltak valóra. A poszt-szocialista országok exportja előtt sem tárták nagyvonalúan szélesre a nyugati kapukat. Ebben a nyugati hozzáállásban bizonyára az ottani recesszió is közrejátszott. A Nyugat valójában az üzleti típusú pénzügyi kapcsolatokhoz ragaszkodott a korábbi szocialista országokkal, a pénzügyi segítségnek pedig csak marginális szerepet szánt (KÖVES [1994]).

A sajátos magyar tényezők

A következőkben először a gazdasági, majd a politikai összetevőket tárgyalom. Három lényeges gazdaságpolitikai hiba mutatható ki, mely a többi országhoz képest rontotta a magyar gazdaság teljesítményét, s gyengítette ezzel a fokozatos átmenet stratégiáját: a mezőgazdaság kezelése, a szigorú csődtörvény életbe léptetése és az export követelményeitől elmaradó árfolyamkiigazítás.⁵

A magyar mezőgazdaság korábban sikerágazatnak számított: 1989ben majdnem kétszer annyi árut termelt, mint 1938ban. A mezőgazdaság technikai felszereltsége felülmúlta a többi szocialista országét. A termelés jelentős részét exportálták, amellet, hogy a hazai piacon is bőséges kínálatot teremtettek. A mezőgazdasági dolgozók átlagjövedelme nem maradt el sokkal az ipari munkásoké mögött. Az átalakulás során meghozott intézkedésekkel azonban mély válságba taszították a mezőgazdaságot, ahonnan csak lassan kezd kilábalni. Bruttó kibocsátása 1993ban majdnem 45 százalékkal maradt alatta az 1989es szintnek, s ez nagyobb csökkenés, mint ami más országokban bekövetkezett.

A mezőgazdasági kárpótlás és privatizáció a kollektív gazdaságok szétfűzését és romjaikon a farmergazdaságok létrehozását célozta (KÖVES [1994], PETSCHNIG [1994]). Ennek eredményeként a földterületek jelentős része magánkézbe került ugyan, de az új tulajdonosoknak csak kis része foglalkozik önmaga a földműveléssel. A földterületek erős felaprózódása akadályozza a nagybani művelést. Az átszervezett kollektív gazdaságokban pedig a bizonytalanság légköre alakult ki, ami megmutatkozott a művelt terület nagyarányú zsugorodásában, az állatállomány drámai csökkenésében (a szarvasmarhaállomány majdnem a felére esett vissza) és a gazdasági hatékonyság romlásában. Tetejében még az állami szubvenciókat is keményen megnyirbálták egy olyan időszakban, amikor amúgy is nyomottak voltak a felvásárlási árak (KESERŰ [1993], MÉSZÁROS [1993], EHRlich-RÉVÉSZ-TAMÁSI [1994] 62-64. o., VARGA [1994]).

A rosszul átgondolt gazdaságpolitika. mellett az agrártermelés válságában az aszály és a belső fogyasztás csökkenése is erősen közrejátszott. A történet hatására sokan otthagyták a mezőgazdaságot, de a munkanélküliség még így is magas. A jövedelmek az agrárszektorban estek a leginkább vissza: már csak hozzávetőleg a háromnegyedét teszik ki az "anyagi" szféra átlagos jövedelmeinek (MÉSZÁROS [1993]).

Lengyelország mezőgazdaságában kicsi volt a szövetkezeti szektor, ezért ott a privatizáció nem okozott bonyodalmakat. Csehszlovákia végül is hasonló utat választott a mezőgazdaság privatizációjában, mint Magyarország, úgy tűnik viszont, hogy nagyvonalúbb támogatást juttatott az agrárszektorban (DIVILA-SOKOL [1993], SILAR [1993]). A két ország között azonban abban van a döntő különbség, hogy sokkal nagyobb szerep jut a mezőgazdaságnak a magyar termelésben és kivitelben, mint a volt Csehszlovákiában.

1992ben új csődtörvény lépett hatályba Magyarországon, amely az átszervezési és felszámolási eljárást szabályozza. Ennek eredeti előírásai szerint bármely vállalatnak (a bankokat leszámítva) meg kellett indítania saját maga ellen a csődeljárást, ha 90 napig nem tudott eleget tenni egy fizetési kötelezettségének. Amennyiben a hitelezők egyhangúan elfogadják a vállalat által kidolgozott programot a fizetőképesség helyreállítására, akkor a vállalat 90 napi haladékot kapott a pénzügyi átszervezésre. Ha a hitelezők nem jutottak egyezsége, vagy nem sikerült végrehajtani a pénzügyi átszervezést, a vállalat a felszámolás sorsára jutott (KÁLAI [1993]).

A törvény következtében csődeljárások tömege árasztotta el a bíróságokat. A Pénzügyminisztérium képviselője szerint 1992 áprilisa és szeptembere között, tehát a hullám tetőzésének időszakában csődöt jelentett vállalatok a GDP egynegyedét és az export 35 százalékát adták, s a teljes munkaerőállomány 18 százalékát foglalkoztatták (Figyelő, 1992. 50. sz. 25. o.). Az 1992ben csődöt jelentett vállalatok nagyrészt kft.k voltak (44,8 százalékban), de. a csődhullám érintette az állami vállalatokat is (12,8 százalék). Mindenféle méretű vállalat szerepelt közöttük: a 300 főnél többet foglalkoztató cégek 11,85 százaléka jelentett csődöt, az 51 és 300 fő közötti létszámú cégeknél 11,1 százalékos volt ez az arány (KÁLAI [1993]).

A csődtörvény előírásai kétségkívül túlzottan szigorúak voltak; ezt a véleményt hangoztatták a kérdéssel foglalkozó 1992. októberi budapesti konferenciára meghívott külföldi szakértők is. A szakértők bizonyos változtatásokat javasoltak, melyek közül a kormányzat néhányat meg is valósított (ZSUBORI [1993]). A gazdasági károk azonban időközben már bekövetkeztek. MIZSEI [1993] szerint a csődtörvény következményeit lehetne első helyre állítani azon okok között, melyek 1992ben a GDP 3-5 százalékos csökkenését előidézték. Ennek persze a foglalkoztatásra is káros hatása volt. Nem kevésbé lényeges az, amit a fentebb hivatkozott pénzügyminisztériumi tisztviselő mondott, amikor kifejezte aggodalmát, hogy a csődökkel kapcsolatos átszervezési eljárások kevésbé járulnak majd hozzá a gazdaság szerkezeti átalakulásához.⁶

Hosszabb távon várhatóan a csődtörvény pozitív hatásai jutnak majd túlsúlyra, rövid távon azonban a csődtörvény súlyosbította a gazdaságot egyébként is sújtó recessziót. Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy az alkalmazott csődtörvény ellentétes volt a fokozatosság meghirdetett stratégiájával.

Sem Csehszlovákia, sem Lengyelország nem követte a magyar példát. Mindkét országban létezik csődtörvény, de nem érvényesítik azt. Különösen érdekes volt a csehszlovák eljárás. Parlamentjük 1991ben alkotta meg a csődtörvényt, a kormány azonban több ízben is elhalasztotta hatályba léptetését. Amikor a cseh miniszterelnököt erről kérdezték, kijelentette: a tömeges csődöknél jobb módszerek is vannak a gazdaság strukturális átalakítására (Ekonom 1994: 1. sz. 14. o.).

Az árfolyampolitikában is eltérő úton járt a két másik ország, valamint Magyarország. A nagyarányú leértékelés Csehszlovákiában és Lengyelországban az alkalmazott sokkterápia szerves része volt, Magyarország azonban csak kismértékű nominális leértékeléseket hajtott végre. Ennek ellenére, és a volt KGST országokkal folytatott kereskedelem összeomlásával is dacolva, sikerült Magyarországon elkerülni az export súlyos visszaesését. Az 1991. és 1992. években egyenesen reálfelértékelő árfolyampolitikát folytattak az infláció elleni harcra hivatkozva. 1993ban ugyan gyorsabbá vált a nominális leértékelés, de még ekkor is folytatódott a forint reálfelértékelődése, bár lassabb ütemben, mint előzőleg. Csak 1994ben volt erőteljesebb a forint leértékelése, mely az év októberéig elérte a 20 százalékot.

A forint reálfelértékelődése volt az egyik legfontosabb oka annak, hogy az 1992ben stagnáló export 1993ban már visszaesett, és hogy a kereskedelmi mérleg 1992 második felétől romlani kezdett. Ez a tendencia 1993ban is folytatódott, ami hátrányos volt a GDP és a foglalkoztatottság alakulására nézve. A kereskedelmi mérleg hiányának persze más okai is voltak: az agrárexport visszaesett a mezőgazdaság általános rossz helyzete, az aszály és a nyugati importkorlátozás következtében; a jugoszláv embargó; a csődtörvény következményei és mások (CSERMELY-OBLATH [1993], LÁNYI [1993], VÉRTES [1993]).

Az import növekedése szintén rontotta a külkereskedelmi mérleget. 1993ban az export volumenének 13 százalékos visszaesésével párhuzamosan 12 százalékkal nőtt az import mennyisége. 1994ben már javult ugyan az export és az import egymáshoz viszonyított dinamikája, de még mindig nagyon magas volt az import, sértve ezzel több hagyományos iparág érdekeit is. 1993ban az import 27 százalékát tette ki az ipari fogyasztási cikkek és élelmiszerek behozatala. 1994 első hét hónapjában az import növekedése 43 százalékban a fogyasztási cikkek behozatalából eredt (KOPINT-DATORG [1994]). Az persze érthető, hogy a fogyasztási cikkek kereslete számottevően megugrott a régi rendszer bukása után. A nagyközönséget ugyan egész jól ellátták fogyasztási cikkekkel a szocialista Magyarországon is, e javak - s különösen a luxuscikkek és elektronikai termékek - választéka azonban messze elmaradt a nyugati színvonal mögött. A fogyasztási cikkek iránti megnövekedett kereslet kielégítését az importkorlátozások fokozatos megszüntetése tette lehetővé. Úgy tûnik, hogy a magyar kormány által megvalósított importliberalizálás túlment azon, mint ami a versenykörnyezet megteremtéséhez szükséges lett volna.

Az import növekedésének volt azonban egy másik oka is. Az úgynevezett spontán privatizáció időszakában néhány fontos kiskereskedelmi hálózatot (főként a cipő és ruházati kereskedelemben) úgy adtak el külföldieknek, hogy a szerződésekben nem kötötték ki, a forgalom hány százalékát kell

hazai termékeknek kitenniük.⁷ Ennek eredményeként a magyar piacot elárasztották a külföldi termékek.⁸

A fentebb említett gazdasági tényezők mellett politikai okok is közrejátszottak abban, hogy a fokozatosság magyar stratégiája nem hozott jobb eredményeket a termelés és a foglalkoztatottság mutatóiban, mint a sokkterápia a másik két országban. Az 1990ben hatalomra került koalíciós pártokhoz kevés tapasztalt politikus, közgazdász és államigazgatási szakember kötődött, így a megalakult kormány több tagjának először bele kellett tanulnia feladata ellátásába. Nem csoda, hogy nehézségeik voltak a gazdaság valódi állapotának felmérésében és a szükséges teendők meghatározásában. Ezen túl a kormány több tekintetben ott akarta folytatni, ahol a Horthyrendszer abbahagyta: Nem vette tudomásul, hogy negyven évi kommunista uralom alatt megváltozott az ország, s már csak kevesekben élt a nosztalgia a Horthykorszak iránt. Harcba keveredett továbbá a kormány a médiapozíciók birtoklásáért is. Túlzott mértékben kötötte le magát az ilyen és ehhez hasonló politikai problémákkal, amelyek háttérbe szorították a gazdasági teendőket.

Az átalakulás társadalmi költségei

Több év telt már el azóta, hogy a posztoszocialista országok alkalmazni kezdték a sokkterápiát vagy a fokozatosság stratégiáját, a gazdasági fellendülés azonban még mindig várat magára. Igaz ugyan, hogy a népesség kis hányada - törvényesen vagy törvénytelen módon - megcsinálta a szerencséjét, nagy többsége azonban sokkal rosszabbul áll, mert neki kell viselnie az átalakulás terheit. Az átmenet megteremtette a szabadságot sok olyan területen is, ahol az még Magyarországon sem létezett, vagy csak korlátozott mértékben: szabaddá vált a véleménynyilvánítás, politikai pártok alapítása, a vállalkozás és különféle üzleti tevékenység, a külföldi utazás stb. Ezek a szabadságjogok igen fontosak a népesség kis része számára, a kiemelkedő jövedelmű csoportoknak és a magasan képzett embereknek, az átlagemberek számára azonban kevesebbet jelentenek (ANTAL [1994]). Az uralkodó elitet a három ország közül egyikben sem érdekli különösképp a társadalmi törésvonal elmélyülése, mert az átmenet költségeinek egyenlőtlen elosztását szükségszerűnek tartja ahhoz, hogy kialakuljon egy jómódú tulajdonos középosztály.

Az előző rendszer jellegzetes vonása volt a munkaerőhiány. A piacgazdasághoz való átmenet megkezdésével a munkaerőhiányt hamarosan munkanélküliség váltotta fel. Magyarországon 1,9 százalékos munkanélküliséget mutattak ki 1990ben, de egy évre rá már 12,3 százalékot, amely 1993ra csekély mértékben, 12,1 százalékra csökkent.⁹ A csökkenés 1994ben is folytatódott, de egy kormányzati dokumentum szerint újra a munkanélküliség növekedése várható 1995re, s mértéke eléri az 1993as szintet (Népszabadság, 1995. január 5.). Az átmenet első időszakában a vállalatok lehetőség szerint elkerülték az elbocsátásokat, így a munkanélküliség sokkal lassabban nőtt, mint ahogy a kibocsátás esett. Ennek eredményeként romlott a termelékenység. A kormányzat aktív foglalkoztatási politikát hirdetett, de minimális eszközöket fordított erre a célra, az átképzés és munkahelyteremtés igényeihez képest. Ezek 1993ban csak a kormányzati kiadások 0,008 százalékát tették ki (HÁMOR. [1994]).

Érdekes jelenség, hogy a gazdaságilag aktív népesség csökkenése kétszeresen meghaladta a munkanélküliek számát Magyarországon. A gazdaságilag aktív népesség csökkenése 1994 januárjára elérte az 1 millió 362 ezer főt, miközben a munkanélküliek száma 608 ezer fő volt. Az aktivitás csökkenése elsősorban a nyugdíjasok számának nagymértékű emelkedéséből,¹⁰ valamint abból következett, hogy a nők egy része a háztartásba vonult vissza. Mondanunk sem kell, az aktív népesség drámai csökkenése gazdaságilag hátrányos. Csökkenti többek között az állam bevételeit, s a gazdaságilag aktív népességnek több ember eltartásáról kell gondoskodnia (TIMÁR [1994]).

Az átalakulási folyamat eredményeképpen Magyarországon is hanyatlott az életszínvonal, bár nem olyan mértékben, mint Csehszlovákiában és Lengyelországban. A reálbérek mozgása jól érzékelteti az átalakulásnak az életszínvonalra gyakorolt hatását, de az így nyert kép távolról sem teljes. Lengyelországban és Csehszlovákiában majdnem azonos mértékben (24,2, illetve 25,4 százalékkal)

csökkent a reálbér a sokkterápia bevezetésének évében, miközben Magyarországon 1990ben 3,7, 1991ben pedig 7 százalékkal esett vissza.

Az életszínvonalat a lakossági betétek kamatai is befolyásolják. A sokkterápia bevezetésének évében Csehszlovákiában és Lengyelországban nagy veszteséget szenvedett a lakosság, mert csökkent megtakarításainak reálértéke: az előbbi országban e veszteség 40 százalékos (KOHOUTEK [1991]), utóbbiban legalább 30 százalékos volt, de valószínűleg sokkal több.¹¹

Nem rendelkezem sajnós adatokkal arról, hogyan tükröződött a gazdasági visszaesés a szegénység alakulásában Magyarországon, a szegénységi küszöb alatt élők száma azonban bizonyosan emelkedett az utóbbi években. Megemlítendő még, hogy a költségvetési deficit növekedése veszélyezteti az egészségügyi ellátást, az oktatási rendszert és hátrányos a társadalombiztosítás szempontjából is.

*

Az előzőekből kitűnik, hogy Magyarország előnyben részesítette a fokozatosság stratégiáját, mégsem járt sokkal jobban, mint Lengyelország vagy a Cseh Köztársaság. Ha a kibocsátás alakulását tekintjük, akkor ma Magyarország rosszabb eredményeket mutat fel, mint Lengyelország, a foglalkoztatás tekintetében pedig a Cseh Köztársaságnál van rosszabb helyzetben. Keveset számít tehát a választott stratégia, vagy jobb a sokkterápia? Erre a kérdésre máshol már választ kerestem (ADAM [1994]), így ezt itt csak röviden érintem.

Az átalakulási stratégia jellege szerintem befolyásolja a gazdasági teljesítményeket, de távolról sem ez az egyedüli ilyen tényező. Más szóval, a fokozatosság elvének érvényesítése rosszabb eredményekre vezethet, ha baklövéseket követnek el a gazdaságpolitikában, mint ahogy Magyarország példája mutatja a mezőgazdaságra, a csődtörvényre és az árfolyampolitikára nézve. Ezek a hibák a monetáris politika szigorának fokozódásával együtt 1992-1993tól kezdve gyakoroltak egyre erősebb negatív hatást a gazdaságra. Nem csoda tehát, hogy Magyarország teljesítménye, amelyik az átalakulás első éveiben jobb volt, mint szomszédaié, később rosszabbodni kezdett. SACHS-WONG [1994] szerintem figyelmen kívül hagyja tehát a gazdasági növekedés fontos hajtóerőit, amikor megállapítja, hogy Lengyelország, Csehország és a balti köztársaságok merészen cselekedtek (a sokkterápia alkalmazásával), ezért visszatértek a növekedési pályára, míg Magyarország, mely ragaszkodott a fokozatos reformstratégiához, csak 1994ben érte el a mélypontot.

A stratégiák eredményességének értékelése nem szorítkozhat csak a kibocsátás és a foglalkoztatottság összevetésére, mert a munkanélküliség mellett más társadalmi költségekre is tekintettel kell lenni. A reálbérek és a megtakarítások reálértékének alakulása azonban, mint azt fentebb láttuk, Magyarországon kedvezőbb volt, mint a másik két országban. A politikai stabilitás megőrzésének is nagy jelentősége van. Lengyelországban ingataggá tette a politikai rendszert a mély válság, és nagy társadalmi feszültségeket keltett, Csehszlovákiában pedig hozzájárult a föderáció felbomlásához. A fokozatosság stratégiájának magyar alkalmazása azonban, még ha nem is volt következetes, eddig segített elkerülni az éles társadalmi feszültségeket.

A legfontosabb gazdasági mutatók

Megnevezés	1990	Magyarország		1993	1990	Lengyelország	
		1991	1992			1991	1992
GDP (előző év = 100)	96,5	88,1	95,7	97,7	88,4	92,4	101,5
Ipari termelés (előző év = 100)	90,7	81,7	90,3	104,0	75,8	88,1	103,9
Mezőgazdasági termelés (előző év = 100)	95,3	93,8	80,0	93,1	97,8	98,4	87,2
Beruházás (előző év = 100)	89,8	92,0	101,8	101,5	89,9	95,8	100,1
A költségvetés hiánya a GDP százalékában	0,0	- 2,1	- 6,8	- 5,7	0,4	- 3,8	- 6,0
Külkereskedelmi mérleg (export az import százalékában)	101,2	89,3	96,0	70,5	150,3	96,0	82,7
Inflációs ráta (előző év = 100)	128,9	135,0	123,0	122,5	685,8	170,3	143,0
Munkanélküliségi ráta*	1,7	8,5	12,3	12,1	6,3	11,8	13,6
Reálbérek (előző év = 100)	96,3	93,0	98,6	96,2	75,6	99,7	96,4

* Év végi adatok, Magyarország: következő év eleji adatok.

** Csak Csehországra vonatkozó adatok.

Forrás: Magyarország: Magyar statisztikai évkönyv 1993. KSH, Budapest, 1994. Lengyelország: Zycie gospodarcze 1994. Cseh-Szlovákia: Statistical Yearbook of Czech Republic for 1993, Hajek és szerzőtársai [1994].

Hivatkozások

ADAM, J. [1994]: The Transformation of the Central and East European Economies. Megjelent: Randall, S.-Gibbins, R. (szerk.): Federalism and the New World Order. Calgary University Press.

ANTAL LÁSZLÓ [1994]: A kormány gazdasági öröksége. Társadalmi Szemle, 10. sz.

BRUNO, M. [1992]: Stabilization and Reform in Eastern Europe. IMF Staff Papers, 4. sz.

CSERMELY ÁGNES-OBLATH GÁBOR [1993]: A magyar külkereskedelem 1993ban. Népszabadság, 1993. október 25.

DIVILA, E.-SOKOL, Z. [1993]: Formování nových podnikatelských subjektu v českém zemědělství. Politická ekonomie, 5. sz.,

EHRlich ÉVA-RÉVÉSZ GÁBOR [1992]: Válságos gazdaság. Bizonytalan megújulás KeletKözép-Európában. MTA Világgazdasági Kutatóintézet.

EHRlich ÉVA-RÉVÉSZ GÁBOR-TAMÁSI PÉTER [1994]: KeletKözépEurópa: honnan - hová? Akadémiai Kiadó.

GROSZEK M.-RAK, J. [1992]: Oddluzeniowy pejzaz. Zycie Gospodarcze, 48. sz.

HAJEK, M. ÉS SZERZŐTÁRSAI [1993]: Ceskoslovenská ekonomika v závém roku 1992. Politická Ekonomie, no. 3..

HÁMOR SZILVIA [1994]: Hányatott sorsú alapok. Népszabadság, 1994. július 21.

Historical... [1991]: Historical Precedents for Economic Change in Central Europe and the USSR. A study of Oxford Analytica, prepared by a collective of known social scientists.

ILO [1992]: Economic Transformation and Employment in Hungary. A study of the International Labour Organization.

Jelentések... [1992]: A magyar gazdaság 1991ben. Jelentések az alagútból, Pénzügykutató Rt.

- KÁLAL, K. [1993]: Jednorocné skúsenosti z bankrotov v Madarsku. Národní hospodárství, 7., 8. sz.
- KESERŰ JÁNOS [1993]: Rendszerváltás az agrárágazatban. Társadalmi Szemle, 3. sz.
- KOHOUTEK, M. [1991]: Tendence ve vývoji úsporových vkladů obyvatelstva v letech 1990-1991. Finance a úvěr, 11. sz.
- KOLODKO, G. [1992]: From Output Collapse to Growth in Transition Economies. IMF, kézirat.
- KOPINT-DATORG [1994]: Világgazdaság és a magyar gazdaság helyzete és kilátásai 1994 őszén. Konjunktúrajelentés, 3. sz.
- KORNAI JÁNOS [1993]: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. Közgazdasági Szemle, 7-8. sz.
- KOUBA, K. [1992]: E. Klvacovának adott interjú. Econom, 46. sz.
- KÖVES ANDRÁS [1994]: From "Great Leaps Forward" to Normalcy: Some Issues in Transitional Policies in Eastern Europe. UNCTAD Review.
- LÁNYI KAMILLA [1993]: Külkereskedelmi folyamatok. Figyelő, 33 sz.
- MÉSZÁROS GYULA [1993]: Ha vádbeszéd, akkor legyen nyilvános! Az agrárágazat válsága és a mezőgazdasági kormányzat felelőssége. Népszabadság, 1993. november 5.
- MINK MÁRIA [1994]: Adóskonzolidáció. Nagy pénz, kis foci. Figyelő, 25. sz.
- MIZSEI KÁLMÁN [1993]: Instituting Bankruptcy in the PostCommunist Economies of East Central Europe. Paper published by the EastWest Studies.
- PETSCHNIG MÁRIA [1994]: Örökségtől örökségig. A magyar gazdaság 1990-1994. Századvég Kiadó.
- ROSATI, D. K. [1991]: Sequencing the Reform in Poland. Megjelent: *Marer, P. - Zecchini, S.* (szerk.): *The Transition to a Market Economy.* OECD, Párizs.
- SACHS, J.-WONG, T. W. [1994]: Experiences in the Transition to a Market Economy. *Journal of Comparative Economics.* Vol. 18. 271-275. o.
- SILÁR, J. [1993]: K problémám subvencování zemědělství na základě zkušeností let 1990-1992. Finance a úvěr, 10. sz.
- TÍMÁR JÁNOS [1994]: A foglalkoztatás és munkanélküliség sajátosságai a poszt szocialista országokban. Közgazdasági Szemle, 7-8. sz.
- VARGA GYULA [1994]: Present State and the Future of the Hungarian Agriculture. *Economic Trends and Research Summaries,* 1. sz. Gazdaságkutató Rt.
- VÉRTES ANDRÁS [1993]: Fordulatra várva. Figyelő, 43. sz.
- ZSUBORI ERVIN [1993]: Változik a csődtörvény. Figyelő, 26. sz.

* Köszönettel tartozom, hogy a Social Sciences and Humanities Research Council, Ottawa kutatási támogatással lehetővé tette számomra e tanulmány elkészítését.

¹ *Figyelő*, 1992. 26. sz.17. o. és 1994. 45. sz.

² Az IMF képviselői például helytelenítették a közhasznú munkát mint a munkanélküliség enyhítésének eszközét (ILO [1992] 80. o.).

³ Az Oxford University által készített tanulmány figyelmeztetése szerint "a múltbeli tapasztalatok azt mutatják, hogy az államnak még akkor is lényegi szerepet kell játszania hosszú évekig, ha központi célja a piacgazdaság létrehozása. A parancsuralmi gazdaságok összeomlása után túlzott várakozásokat kelthet a piaci mechanizmusok erejét illetően a szabadpiac és a dereguláció néhány hívének indokolatlan eufóriája" (HISTORICAL... [1991] 32. o.).

⁴ Kornai János kiemeli, hogy nem szabad összekeverni a privatizáció rövid és hosszú távú hatásait. A privatizáció szerinte hosszabb távon eszköz a hatékonyság javítására, rövid távon azonban a visszaesés egyik oka.

⁵ Hozzátehetné valaki, hogy a kárpótlás is felelős a gazdasági nehézségekért. Általánosan osztott nézet, hogy a kárpótlás túlságosan nagyvonalú volt, természetesen a gazdaság lehetőségeihez viszonyítva. Ennek összegét 250 milliárd forintra becsülik (lásd *Horn Gyula* beszédét, Népszabadság, 1994. szeptember 27.).

⁶ Érdemes megemlíteni, hogy sok magyar közgazdász kevésbé kritikusan ítéli meg a csődtörvényt.

⁷ A külföldiekkel kötött szerződések hanyag kezelése részben az eladók tapasztalatlanságára, részben pedig arra vezethető vissza, hogy a vevők kedvében akartak járni. A kérdéses privatizációkkal foglalkozó egyik kutató elmesélte nekem, hogy az osztrák Salamander cég, amelyik a legnagyobb budapesti cipőkiskereskedelmi üzletláncot megszerezte, nagy magyarországi beruházásokra vállalt kötelezettséget. Minthogy nem kötötték ki a beruházás módját, a Salamander nagyrészt úgy tett eleget ígéretének, hogy osztrák hálózatából hozott be cipőket, többek között olyanokat, melyeket otthon nem tudott eladni.

⁸ Néhány közgazdász felteszi, hogy a nagy import mögött részben illegális tőkeexport húzódik meg.

⁹ Némelyek szerint a valóságos érték 15-16 százalék lehet, mert sokan azok közül, akik már nem reménykednek állást találni, többé nem regisztráltatják munkanélküliként magukat (PETSCHNIG [1994] 99. o.).

¹⁰ A nyugdíj mellett dolgozók nagy része önként lemondott a munkáról, illetve kényszerítették erre, s a megrendült egészségi állapotúak, valamint az elbocsátástól félők közül sokan a leszámolásban kerestek menedéket.

¹¹ ROSATI [1991] egy vitában 80 százalékos mértéket említett.